

Undersåkers kyrka

Restaurering av torn, 2018

Åre kommun, Jämtlands län, Härnösands stift

Henrik Ylikoski

RAPPORT – JAMTLI 2019:3
ISSN 1654-2045

Utgivning och distribution:
Jamtli
Box 709
831 28 Östersund
Tel 063-15 01 00
Fax 063- 10 61 68

© Jamtli 2019

Allt kartmaterial från © Lantmäteriverket
Ärende nr MS2006/02204

Foto: Henrik Ylikoski Jamtli (där inget annat anges).

ISSN 1654-2045

Innehållsförteckning

INLEDNING	3
KARTA.....	5
HISTORIK	5
BESKRIVNING AV ÅTGÄRDER	9
BEFINTLIGT UTSEENDE	9
SKADOR OCH GENOMFÖRDA ÅTGÄRDER	9
<i>Puts och avfärgning fasad.....</i>	<i>9</i>
<i>Puts och avfärgning sockel.....</i>	<i>10</i>
Fönster	10
Ljudluckor	10
Kulör på snickerier.....	11
Trappa.....	11
Lövsilar	11
BILDER	12

Inledning

Länsstyrelsen Jämtlands län lämnade 2016-03-23 Åre pastorat tillstånd till utvändigt restaurering av tornets västra fasad på Undersåkers kyrka (Dnr 433-726-2016). Åtgärden har omfattat avfärgning av sockel, putsning av fasad åt väster samt målning av fönster och ljudluckor på samma fasad. Entreprenör har varit Stål & Fasad AB. Målning av fönster har utförts av Moans Fönsterteknik AB. Arbetena i Undersåker genomfördes i huvudsak under perioden maj - september 2018.

Arbetena avsynades 2018-09-20, närvarande var Kurt Dahlén, Dahléns ingenjörbyrå, Kent Ohlsson, Stål & Fasad AB, Royne Norrman, Moans Fönsterteknik AB, David Pettersson, Byggkultur och Henrik Ylikoski, Jamtli. Vid detta tillfälle var putsarbetena färdiga. Då ställningen fortfarande var uppe, kvarstod ännu målning av grund och justering av trappa åt väster. Under oktober kom trappan att justeras. Fortfarande kvarstod dock en del putsning och avfärgning av sidorna på trappa och ramp. De hann bli för kallt för att måla, varför sockeln endast målades en gång som skydd för putsen inför vintern. Detta kommer att åtgärdas till våren 2019. Arbetena har skett på ett ur kulturhistorisk synpunkt godtagbart sätt.

Antikvarisk medverkan och dokumentation har utförts av Henrik Ylikoski, Jamtli. Rapporten bygger på de besöksprotokoll, fotografier, ritningar och andra handlingar som finns från upprustningen i museets arkiv.

Östersund den 12 mars 2019

Henrik Ylikoski
Antikvarie

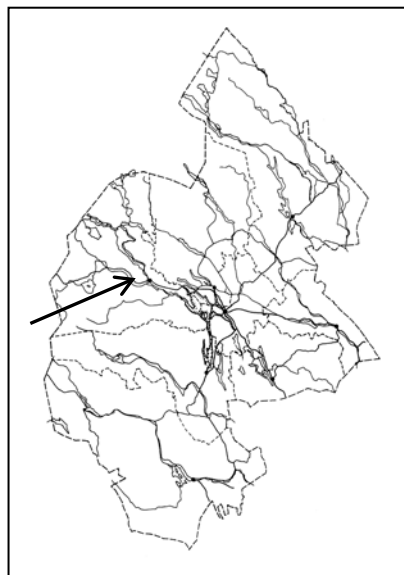
Fastighetsuppgifter m.m.

Objekt	Undersåkers kyrka
Dnr Jamtli	58/2018 F8AGG
Dnr LST	Dnr 433-726-2016
Fastighet	UNDERSÅKERS PRÄSTBORD 1:1
Uppdragsgivare	Åre pastorat Kyrkvägen 2 837 31 Järpen Kontaktperson: Anders Westerlund
Entreprenörer	Stål & Fasad i Norrland AB Box 827 851 23 Sundsvall Kontaktperson: Kent Ohlsson
Antikvarie	Jamtli Box 709 831 28 Östersund Kontaktperson: Henrik Ylikoski

Karta

Ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket. Ärende nr MS2006/02204

Historik

Undersåkers kyrka uppfördes åren 1850-1856 under ledning av byggmästare Alfred M Svensson efter ritningar av Albert Törnqvist vid Överintendent-sämbetet. Kyrkan byggdes i nyklassicistisk stil med inslag av romanska detaljer i exteriören.

Åren 1936-37 genomgick kyrkan en ombyggnad och renovering efter program av länsantikvarie Eric Festin. Kyrkan fick nytt skiffertak. En dörr till sakristian togs upp på norra sidan. Omputsning och avfärgning av fasaden genomfördes. Inskriptionstavlan över ingången kom också att åtgärdas. I arbetsbeskrivningen från 1936 står att: ”Den av täljstensplattorna å inskriptionen över entréporten, där begynnelsebokstaven nu är vänd bakfram, skall utbytas mot ny, och skall ovanför hela inskriptionsbågen anbringas ett droppbleck av kopparplåt, som införes under väggputsen.”

Kring 1954 skedde en exteriör renovering av kyrkan. Enligt åtgärdsförslaget skulle: ”Alla utvändiga putsytor borstas så omsorgsfullt som möjligt så att all gammal kalkfärg avlägsnas. All frostsadad puts bortbilas omsorgsfullt varpå grundas med kalkcementbruk och putsas med samma ytstruktur som befintlig puts.”

Figur 1 Undersåkers kyrka från väster. Foto: - Okänt datum, Riksantikvarieämbetet, 4185-2.TIF

”Härpå avfärgas fasaderna med kalkfärg vilket utföres på följande sätt. Först strykes en gång flödigt med ren kalklut utan kalkstoff och färg tillsatt. Omedelbart innan denna strykning hunnit torka strykes en gång med kalkfärg. Sedan den andra strykningen hunnit väl torka strykes ytterligare en gång med slutgiltig färgton och stöpplas.” Kyrkans socklar skulle repareras och strykas med cementsockelfärg i mörkgrå färgton. Gamla broplaner och trappsteg skulle omläggas och fogas med cementbruk.

År 1969 besiktigades kyrkan. Den vita kalkfärgen hade till stor del fallit ner och den ursprungliga kalkavfärgningen med rosa fasader och ljust grå detaljer var synlig. Detta ledde till en renovering av fasaden 1971. Enligt arbetsbeskrivningen skulle Hälsingborgskalk användas. Redan året efter började färgen falla av. Man kom då fram till att det troligtvis berodde på att kalkfärgen inte fick fäste på tidigare lagningar med cementbruk.

År 1977 skedde återigen en ommålning, det är oklart vilken färgtyp som användes vid detta tillfälle.

År 1991 gjordes en omputsning av kyrkan av Halvarssons målerifirma. Kalkputs och kalkfärg användes. Ny ramp med trapplan framför västra entrén tillkom vid denna tidpunkt.

Antikvariskt resonemang

Avsikten med en kulturhistorisk byggnadsrestaurering är att enbart åtgärda tekniskt skadade delar. Det måste göras stor åtskillnad mellan förslitnings-skador och tekniska skador. Förslitning är förändringar som berättar om byggnadens ålder och om hur byggnaden/byggnadsdelen har använts. En fråga som kom upp vid det andra byggmötet var om något skulle göras med inskriptionen i huggen sten över ingångspartiet. Den har tidigare varit förgylld, men nu fanns bara rester kvar. Frågan ställdes ifall man skulle förgylla den igen, eller om det gick att måla i med gulbrun färg istället. Kostnaden för förgyllning gjorde att ett sådant alternativ knappast var aktuellt för församlingen i dagsläget. I utgångsläget bör en tidigare förgylld yta, även fortsatt vara förgylld. Då tornfasaden i övrigt nu åtgärdas, kommer dock den slitna inskriptionen att dra ner helhetsintrycket något. Ifyllning med färg kunde därför vara ett alternativ. För att inte försvåra en framtida förgyllning menade antikvarisk medverkande att man skulle göra på samma sätt som när man gör underarbetet inför en förgyllning, dvs rengöring och sedan måla med en gul linoljefärg likt de spår man ser på inskriptionen idag, istället för en brungul ton som försöker efterlikna guld. I slutändan kom det inte att bli någon åtgärd på inskriptionen. Tveksamheter både kring materialval och kulör gjorde att antikvarisk medverkande ansåg att det var bättre att vänta tills man kan åtgärda inskriptionen på riktigt.

Dagens rödbruna kulör på fönsterbågar och ljudluckor är blekt i förhållande till hur den varit ursprungligen. Under hittar man spår av en betydligt mörkare brun kulör. En diskussion fördes därför kring huruvida man skulle gå på den blekta kulören, som för några år sedan utgjorde utgångspunkt för ommålning av entrédörren, eller gå på den mörkare kulören under. Då det vid årets arbete endast handlar om fönster och luckor på en fasad på tornet, medan övriga fönster/luckor på kyrkan under överskådlig framtid kommer att vara blekröda, beslutades för att köra på denna kulör vid ommålningen. Vid en framtida ommålning av alla fönster på kyrkan bör man dock ta ställning till ifall man istället ska utgå från den mörkare bruna kulören som fönstren tidigare haft.

Beskrivning av åtgärder

Befintligt utseende

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med torn i väster och rakslutet kor i öster med en utbyggnad innehållande sakristia vid östgaveln. Kyrkans murar är vitputsade med utspringande lisener i hörnen och en rundbågsfris under takfotslisten. Sockeln är målade i grått. På tornet övergår takfotslisten från långhuset i en gördelgesims (midja) på tornet. Ovan denna finns runda fönster åt söder, väster och norr och ovanför dessa, rundbågiga ljudöppningarna med luckor av trä. Dessa är målade i samma rödbruna kulör som fönsterkarmarna. Den rundbågiga västportalen är placerad i en nisch. Dörrarna är liksom övriga snickerier rödbruna. Precis ovanför portalerna sitter ett rundfönster. Fönstret omges av en inskriptionstavla av täljsten som följer nischens runda form.

Skador och genomförda åtgärder

Puts och avfärgning fasad

Putsskador förekom före åtgärderna 2018 främst mot väster. Genom åren har man bättrat skador med kalkfärg utan att laga putsbortfall. I samband med ett första byggmöte på plats hade putsfirman börjat slipa fasaden för att se hur underlaget såg ut. De putsprover som skickats på analys, angav att det skulle finnas plastfärg under kalkputsen. Detta gällde dock inte för fasaden ovanför gördelgesimsen. Mycket av tornets originalputs finns kvar. I putsen förekommer kalkklumpar och en del sten som ballast. Den gamla putsen sitter väldigt bra. När man knackar på den så låter det dock ihåligt. Muraren menade att det beror på att tornet är byggt av skiffer och att det brukar låta så då. På den slipade fasaden syntes gamla lagningar med cementhaltigt bruk. Dessa lagningar kom att tas bort. Under gesimslisten var putsen delvis målade med plastfärg. Dessa partier har frästs bort innan omputsning. Under ljudluckorna finns en dekor i form av en sågtandad list. Angreppssätt för denna diskuterades inför åtgärd. Om den till stora delar var original så skulle den behållas. Om det var mycket lagningar och senare delar, skulle den göras om. Det visade sig att den till stor del var original. Två tänders längst åt söder har gjorts om i samband med 2018 års arbeten. Dessa hade tidigare blivit förnyade. De nya tänderna formades för hand utan mall, för att få lite mjukare former som stämmer överens med de övriga.

Befintlig ytputs har frästs, slipats och hetvattentvättats. Fasaden är sedan utstockad till rätt nivå samt slutligen ytputsad lika befinligt. Grundning har skett med Målarkalk NHL 3:5 1:1,5, 0-4mm och ytputs med Målarkalk NHL 3.5 1:2, 0-4mm, med struktur lika som övriga fasader. Rundbågsfrisen under takfotslisten och profilerad list under fönstret behölls och har endast avfärgats. Avfärgning har även berört lisenerna på norra och södra sidan av tornet för att få ett bra avslut på den avfärgade ytan. Fasader är avfärgade med hydraulisk kalkfärg Kiselit. Utifrån provkarta togs två kulörer fram för uppstrykningsprover till fasadens kulör (Nr 7000 och 7001 från Målarkalk). Dessa målades upp på putsade skivor. Den som låg närmast den befintliga fasaden var Nr 7000, som också kom att användas.

Puts och avfärgning sockel

Puts och avfärgningsskador förekom runt om på sockeln. Delar av sockeln var målad med plastfärg. Hela grunden har bomknackats in i till fast underlag och blivit lagad med Målarkalk NHL 3,5 1:2. Sockeln är rengjord med färgborttagningsmedel Keim STS 7M, hetvattentvättad och skrapad innan avfärgning. För sockeln togs två kulörer fram för uppstrykningsprover (9543 och 9523 från KEIM). Liksom för fasaden, målades dessa upp på putsade skivor. Till sockeln valdes 9523 KEIM, den passar bra mot stenen i trappan och skifferdetaljerna på grunden. Vid entrén återstår en sista färdigstrykning av sockeln. Det hann bli för kallt för att måla, varför sockeln bara är målad en gång som skydd för putsen inför vintern. Detta kommer att åtgärdas till våren 2019.

Fönster

På den västra fasaden finns två runda fönster. Ett mindre ovanför och ett större nedanför gördelgesimsen. De består av fyra tårtbitsformade bågar. I det nedre fönstret är varje båge indelad i tio rutor, i det övre i sex rutor. Fönstren var i behov av målningsbehandling. Det fanns trasiga glasrutor som behövde ersättas. Fönstren plockades ur och åtgärdades i verkstad. Tolv stycken rutor har bytts ut, de trasiga glasen har ersatts med valsat glas. I fönstren förekommer gammalt glas och planglas blandat. En trälagning har gjorts på det nedre fönstret ovanför entrén. Den nedre bågen längst åt söder var deformerad och har lagats i med nytt virke.

Ljudluckor

Ljudluckorna utgörs av jalousier i trä. Luckorna var i stort behov av målningsbehandling. Innan åtgärd var en del brädor spruckna, man diskuterade därför om vissa delar skulle behöva ersättas med nytt virke. Vid åtgärd har spruckna brädor på ljudluckor ej bytts ut utan spacklats med linoljespackel innan målningsbehandling.

Kulör på snickerier

Till fönsterkarm/omfattning kring ljudluckor har linoljefärg i vit kulör (NCS S 0500 N) från Engvall och Claesson använts. Den rödbruna kulören till fönsterbågar och ljudluckor, kunde inte fastställas utifrån NCS-karta. Kulören har brutits fram på plats med utgångspunkt av kulör NCS S 5020-R. Dagens rödbruna kulör är blekt i förhållande till hur den varit ursprungligen. Under hittar man spår av en betydligt mörkare brun kulör. En diskussion fördes därför kring huruvida man skulle gå på den blekta kulören, som för några år sedan utgjorde utgångspunkt för ommålning av entrédörren, eller gå på den mörkare kulören under. Då det vid årets arbete endast handlar om fönster och luckor på en fasad på tornet, medan övriga fönster/luckor på kyrkan under överskådlig framtid kommer att vara blekröda, beslutades för att köra på denna kulör vid ommålningen. Vid en framtida ommålning av alla fönster på kyrkan bör man dock ta ställning till ifall man istället ska utgå från den mörkare bruna kulören som fönstren tidigare haft.

Trappa

Skador förekom på undergjutningen på fundament för ramp och vilplan samt trappa. Stenarna hade kommit ur läge på grund av att vatten trängt in. På räcket förekom gravrost och var i behov av målning. Vid åtgärderna 2018 kom varken räcke eller ramp att åtgärdas. Däremot utfördes arbeten på entrétrappan efter att byggnadsställningen hade plockats ner. Trappan monterades isär del för del. Underlaget justerades varefter trappan monterades ihop igen. Entrétrappan har blivit omsatt i jordfuktig betong. Det innersta steget närmast tröskeln till entrén har justerats för att förbättra tillgängligheten. Hela trappan har behandlats med KEIM Lotexan-N för att förhindra vatten att tränga ner i konstruktionen. Detta skedde utan inblandning av antikvarisk medverkande. Även kring entrén gjordes en del markarbeten i form av isolering med markskivor. Området kring trappa och ramp har fyllts upp med grus av svart bergkross. Själva rampen och vangstycken till ramp kom inte att åtgärdas vid arbetena 2018. Inget gjordes heller åt räcket.

Lövsilar

I samband med arbetena på Undersåkers kyrka, passade man också på att se över stuprören. I princip samtliga stuprör var igensatta, dessa har rensats. Tidigare lövsilar har ersatts med självrensande lövsilar i svart plast som monterats på alla stuprörsavlopp.

Bilder

Figur 2 Sågtandad list under ljudluckan. Två tänder längst åt söder har gjorts om i samband med 2018 års arbeten. Dessa hade tidigare blivit förnyade.

Figur 3 De nya tänderna formades för hand utan mall, för att få lite mjukare former som stämmer överens med de övriga.

Figur 4 Sågtandad list under ljudluckan efter åtgärd.

Figur 5 Rundbågsfris under taklisten före åtgärd.

Figur 6 Rundbågsfrisen under takfotslisten behölls.

Figur 7 Rundbågsfrisen under takfotslisten efter ansfärgning.

Figur 8 Fönstren var i behov av målningsbehandling.

Figur 9 Delar av en båge i det nedre fönstret (nedre bågen längst åt söder) var deformerad och har lagats i med nytt virke. Foto: Rojne Norrman.

Figur 10 Till fönsterkarm har linoljefärg i vit kulör (NCS S 0500 N) från Engvall och Claesson använts. Den rödbruna kulören till fönsterbågar och ljudluckor har brutits fram på plats med utgångspunkt av kulör NCS S 5020-R.

Figur 11 Ljudluckorna var i stort behov av målningsbehandling.

Figur 12 Spruckna brädor på ljudluckor har spacklats med linoljaespackel innan målningsbehandling.

Figur 13 Utifrån provkarta togs två kulörer fram för uppstrykningsprover till fasadens kulör (Nr 7000 och 7001 från Målar kalk). Dessa målades upp på putsade skivor. Den som lög närmast den befintliga fasaden var Nr 7000, som också kom att användas.

Figur 14 För sockeln togs två kulörer fram för uppstrykningsprover 9523 (till höger) och 9543 (till vänster) från KEIM. Liksom för fasaden, målades dessa upp på putsade skivor.

Figur 15 Till sockeln valdes 9523 från KEIM.

Figur 16 Stenarna i trappan hade kommit ur läge på grund av att vatten trängt in.

Figur 17 Trappan sedan trappstegen plockats bort.

Figur 18 Trappan har blivit omsatt i jordfuktig betong. Foto: Kent Ohlsson.

Figur 19 Trappan har behandlats med KEIM Lotexan-N för att i framtida förhindra vatten att tränga ner i konstruktionen. Foto: Kent Ohlsson.

Figur 20 Kring entrén isolerades med markskivor. Foto: Kent Ohlsson.

Figur 21 Området kring trappa och ramp har fyllts upp med grus. Foto: Kent Ohlsson.

Figur 22 Markarbeten framför entrén färdigställda. Foto: Kent Ohlsson.

Figur 23 Trappans sidor målades en gång som skydd för putsen inför vintern. 2018-11-22 hade delar av färgen ramlat bort. Detta kommer att åtgärdas till våren 2019. Foto: Björn Olofsson.

Figur 24 Undersåkers kyrka 2018-10-12 Foto: Björn Olofsson.

Material

Puts och avfärgning fasad

Grundning NHL 3:5 1:1,5, 0-4mm, Målarkalk

Ytputs NHL 3.5 1:2, 0-4mm, Målarkalk

Hydraulisk kalkfärg Kiselit Nr 7000, Målarkalk

Puts och avfärgning sockel

Lagningsbruk NHL 3,5 1:2, Målarkalk

Silikatfärg kulör 9523, KEIM

Snickerier

Fönsterkarm/omfattning kring ljudluckor - linoljefärg vit (NCS S 0500 N) Engvall och Claesson.

Fönsterbågar/ljudluckor -linoljefärg rödbrun (kulören har brutits fram på plats med utgångspunkt av NCS S 5020-R) Engvall och Claesson.

RAPPORTSERIE – JAMTLI, 2019

ISSN 1654-2045

- 2019:1 Arkeologi i Östersund? En studie av stadens framväxt, befolkning och arkeologiska potential
Kristina Jonsson
- 2019:2 Hammerdals kyrka – Restaurering av lanternin, 2018
Henrik Ylikoski
- 2019:3 Undersåkers kyrka – Restaurering av torn, 2018
Henrik Ylikoski